

Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
кафедра фундаментальних дисциплін початкової освіти

«До захисту допускаю»
завідувач кафедри фундаментальних дисциплін
початкової освіти, доктор педагогічних наук, професор
Володимир КОВАЛЬЧУК

«__» _____ 2025 р.

**Опанування молодшими школярами
виражальних можливостей дієслова в контексті реалізації завдань
змістової лінії «Досліджуємо мовні явища»**

Спеціальність 013 Початкова освіта
Освітня програма: **Початкова освіта**

Магістерська робота
на здобуття кваліфікації – *Магістр початкової освіти.*
Вчитель початкових класів закладу загальної
середньої освіти

Автор роботи *Поташник Анна Юріївна* _____
підпис
Науковий керівник *доктор філологічних наук, професор*
Федурко Марія Юліанівна _____
підпис

Дрогобич, 2025

АНОТАЦІЯ

Опанування молодшими школярами виражальних можливостей дієслова в контексті реалізації завдань змістової лінії «Досліджуємо мовні явища». У дослідженні йдеться про актуальність засвоєння учнями початкових класів виражальних засобів мови як таких, що сприяють самовираженню особистості й розв'язанню комунікативних завдань. Доведено, що серед цих засобів суттєва роль належить дієслівним лексемам. Передаючи динамічність і змінність позамовного світу, ці одиниці наділені багатозначністю, здатні вступати в синонімічні та антонімічні зв'язки й відношення, творити тропи та стилістичні фігури, слугувати підґрунтям для продукування (здебільшого за допомогою префіксів) нових одиниць словника для всебічного відбиття довкілля. Стверджено, що виражальні засоби формують виразність як одну з тих якостей мовлення, що засвідчує комунікативну вправність мовців, їхню здатність досягати цілей у спілкуванні. Показано, що для успішного опанування школярами виражальних можливостей дієслова важливо створювати на уроках мови відповідні психолого-педагогічні умови. Акцентовано аспекти й принципи, спираючись на які сприяє висвітленню в освітньому процесі виражального потенціалу дієслова. Засвідчено вагомість укладення з орієнтацією на нього системи вправ, її створено й апробовано в ході дослідження, а також представлено результати цієї апробації.

Ключові слова: комунікативна вправність особистості, виразність, виражальні можливості дієслова, психолого-педагогічні умови, система вправ.

ANNOTATION

Developing Primary School Students' Mastery of the Expressive Potential of Verbs within the Framework of the Content Line 'Exploring Language Phenomena. The study discusses the relevance of primary school students' mastery of expressive language tools as tools that contribute to self-expression of the individual and the solution of communicative tasks. It is proven that among these tools, a significant role belongs to verb lexemes. Conveying the dynamism and variability of the extralinguistic world, these units are endowed with ambiguity, are able to enter into synonymous and antonymic connections and relations, create tropes and stylistic figures, and serve as a basis for the production (mostly with the help of prefixes) of new vocabulary units for a comprehensive reflection of the environment. It is argued that expressive tools form expressiveness as one of those qualities of speech that testifies to the communicative skill of speakers and their ability to achieve goals in communication. It is shown that for the successful mastery of the expressive capabilities of the verb by schoolchildren, it is important to create appropriate psychological and pedagogical conditions in language lessons. The aspects and principles that support the highlighting of the expressive potential of the verb in the educational process are emphasized. The importance of drawing up a system of exercises with an orientation towards it is demonstrated, it was created and tested during the study, and the results of this testing are also presented.

Keywords: communicative competence of the individual, expressiveness, expressive possibilities of the verb, psychological and pedagogical conditions, system of exercises.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ МОЛОДШИМИ ШКОЛЯРАМИ ВИРАЖАЛЬНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ ДІЄСЛОВА В РОЗРІЗІ ЗМІСТОВОЇ ЛІНІЇ «ДОСЛІДЖУЄМО МОВНІ ЯВИЩА»	9
1.1. Виразність мовлення як одна з ознак комунікативної вправності особистості	9
1.2. Поняття про дієслово та його виражальні можливості	15
1.3. Психолого-педагогічні умови опанування молодшими школярами виражальних можливостей мови під час вивчення дієслова.....	19
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИКА ЗАСВОЄННЯ МОЛОДШИМИ ШКОЛЯРАМИ ВИРАЖАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДІЄСЛІВ У ХОДІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАВДАНЬ ЗМІСТОВОЇ ЛІНІЇ «ДОСЛІДЖУЄМО МОВНІ ЯВИЩА»	25
2.1. Цілі і завдання змістової лінії «Досліджуємо мовні явища» в контексті засвоєння молодшими школярами виражальних можливостей дієслів	25
2.2. Система вправ для опанування молодшими школярами виражальних можливостей дієслів і її теоретичне обґрунтування	30
2.3. Перевірка ефективності укладеної системи вправ для опанування молодшими школярами виражальних можливостей дієслів	44
ВИСНОВКИ	49
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	51

ВСТУП

Мовна освіта визнана сьогодні найважливішим складником освіти загалом, української зокрема, до того ж на всіх її етапах, з дошкільною включно. Вона передбачає формування в кожного, хто навчається, усвідомленого ставлення до рідної мови як засобу суспільної взаємодії й пізнання світу, джерела культурної пам'яті народу, його провідної ідентифікаційної ознаки, а також як засобу розвитку комунікативно-мовленнєвих умінь і високої культури спілкування.

Реформування освіти в Україні, детерміноване засадами та ідеями Нової української школи, вимагає не лише впровадження в освітній процес нових підходів до навчання, методів і прийомів оволодіння його змістом, але також зміну самого змісту, відповідного вимогам і потребам сьогодення [6, 9]. У контексті мовної освіти – це не тільки належне опанування школярами теорії мови, бо «знання мовних законів – це лише пів успіху» [36, 42]; суттєво важливіше, щоб ці закони стали дійовими, щоб вони повносило влилися в комунікативну практику школяра, щоб він вільно й невимушено користувався у власному мовленні «лексичними і фразеологічними скарбами рідної мови, її потужними словотвірними можливостями, упорядкованою граматичною структурою» [36, 42]. Власне цим зумовлене уведення у склад мовно-літературної освітньої галузі змістової лінії «Досліджуємо мовні явища» та активне використання в процесі вивчення її тем актуального для розвитку особистості методу спостереження.

Важливість вивчення навчального предмета «Українська мова» зумовлена ще й тим, що це не тільки окрема навчальна дисципліна, а й основний засіб опанування усіх інших шкільних предметів. На цьому в особливий спосіб наголошував, зокрема, просвітитель із Закарпаття першої половини та середини ХІХ століття О. Духнович, котрий дбав про навчання рідною мовою своїх земляків, бо вона «входить в усі інші предмети, збирає в собі їхні результати», сприяючи всебічному зростанню школярів – розумовому, моральному,

естетичному [цит. за: 21, 57], див. також [6, 8–9]. Отже, уроки української мови здатні розвивати в дітей, окрім власне мовних і мовленнєво-комунікативних умінь, також загальнонавчальні – організаційні, загальнопізнавальні, контрольні-оцінні, формувати почуття відповідальності за виконане завдання, готовність самостійно працювати з новим, доступним за складністю навчальним матеріалом, спираючись на вже здобуті знання й уміння, досліджувати, спостерігати й висновувати, мати власну думку щодо обговорюваних питань, обґрунтовувати її. Такий багатий комплекс завдань щодо мовної освіти молодших школярів вимагає під час вивчення кожної з мовних тем спрямовувати їхні зусилля не лише на засвоєння відповідних понять і термінів, але й на оволодіння ними як засобами найточнішого вираження думок, почуттів, ставлень [46, 367].

Відомостям про дієслово як частину мови в переліку розділів і тем початкової мовної освіти належить особлива роль, адже воно є центральним морфологічним класом, одиниці якого відтворюють динамізм позамовного світу й наділені потужним виражальним потенціалом [45, 6]. Опанування молодшими школярами виражальних можливостей дієслова передбачає ознайомлення з його граматичними формами та лексичним значенням, а також виконання завдань, що стимулюють спостереження за роллю дієслів у висловленнях, відбір їх для вираження конкретних думок і творче застосування у власному мовленні. Ці аспекти, як слушно наголошують І. Гальович і О. Хома, доволі ґрунтовно розкриті в працях М. Вашуленка, М. Захарійчук, М. Наумчук [8]. У частині досліджень лінгводидактів і методистів акцентовано на специфіці засвоєння тих чи тих категорій дієслова та на виробленні певних орфографічних умінь учнів початкових класів [25]. У низці статей та дисертації А. Гамзи / Сосюк [9;10; 11; 34; 35] засвідчено вагомість роботи з вивчення дієслова для формування текстотвірних умінь молодших школярів, а також простежено особливості цього процесу та сформульовано певні рекомендації щодо нього. Дотичними до них є міркування Н. Чепелюк стосовно шляхів

збагачення словникового запасу учнів початкових класів дієслівними формами, актуальними для розвитку мовлення [47]. Натомість питанням, що стосуються процесу осягнення виражальних можливостей дієслова, у лінгводидактиці початкової мовної освіти приділено ще недостатньо уваги. Це визначає актуальність теми нашої магістерської праці, бо, як наголошує Л. Варзацька, «без емоційно-образного струменя думка дитини не може повноцінно розвиватися, долати шлях від явища до сутності» [4, 10].

Її **об'єкт** – робота вчителя й учнів початкової школи на уроках із вивчення дієслова як частини мови в контексті опанування його виражальних можливостей.

Предмет – лінгводидактичні аспекти засвоєння молодшими школярами експресивних можливостей дієслова як одиниці мови й мовлення.

Мета – обґрунтувати теоретико-методичні засади й розробити систему вправ для опанування учнями початкових класів виражальних можливостей дієслівної лексики в процесі вивчення дієслова як компонента змістової лінії «Досліджуємо мовні явища».

Розкриття теми й досягнення мети дослідження вимагали розв'язання таких завдань:

- 1) розкрити зміст поняття комунікативної вправності особистості й виразності мовлення як її складника;
- 2) з'ясувати визначальні характеристики дієслова як частини мови та розкрити сутність його виражальних можливостей;
- 3) схарактеризувати психолого-педагогічні умови формування в учнів початкових класів умінь послуговуватися дієслівною лексикою як виражально-зображальним засобом;
- 4) визначити лінгводидактичні засади опанування молодшими школярами виражальних можливостей дієслова як компонента змістової лінії «Досліджуємо мовні явища»;

5) розробити систему вправ для формування в учнів початкових класів виражально-зображальних умінь під час вивчення дієслова як компонента змістової лінії «Досліджуємо мовні явища» й перевірити її ефективність.

Наукова новизна роботи та теоретичне значення роботи полягає в уточненні актуальних для розвитку в учнів початкових класів комунікативно-мовленнєвих умінь понять *виразність (експресивність) як ознака мовлення, дієслово як частина мови, виражальні можливості дієслова*; в обґрунтуванні важливості дотримання принципів системності, градаційності й наступності в процесі їх формування та створення відповідної системи вправ для роботи з осягнення експресивних можливостей дієслова.

Практична значущість дослідження: розкриті в роботі теоретико-методичні аспекти опанування учнями початкової школи виражальних можливостей дієслівної лексики, а також укладена система вправ, завдання якої спрямовані на осягнення цих можливостей і формування умінь послуговуватися ними у власному мовленні, можуть бути використані студентами спеціальності «013 Початкова освіта» під час написання кваліфікаційних робіт і проходження педагогічної практики, а також у практичній діяльності вчителя початкової школи.

Методи дослідження: аналіз психолого-педагогічної, лінгвістичної та методичної літератури; загальнонаукові методи синтезу, узагальнення, спостереження, укладання системи вправ, апробація її ефективності (педагогічний експеримент).

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури.

Апробація роботи. Основні положення роботи повідомлено на методичному семінарі кафедри, в доповіді на щорічній звітній науково-практичній конференції та в публікації у збірнику матеріалів II International Scientific and Theoretical Conference Modern Science and Innovation: Trends, Challenges and Breakthroughs (November 21, 2025, New York, USA). P. 279–282.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ МОЛОДШИМИ ШКОЛЯРАМИ ВИРАЖАЛЬНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ ДІЄСЛОВА В РОЗРІЗІ ЗМІСТОВОЇ ЛІНІЇ «ДОСЛІДЖУЄМО МОВНІ ЯВИЩА»

*Вибір потрібного слова, правильне його вживання –
неодмінна ознака яскравого й виразного слова.*

(І. Р. Вихованець)

1.1. Виразність мовлення

як одна з ознак комунікативної вправності особистості

Одним із ключових аспектів мети мовно-літературної галузі в системі початкової освіти Державним стандартом і Типовими освітніми програмами визнано формування *комунікативної компетентності*, тобто здатності ефективно спілкуватися українською мовою, а також мовами корінних народів та національних меншин [13; 38; 39; 40; 41]. У зв'язку з цим важливо з'ясувати, завдяки яким засобам чи характеристикам ця ефективність досягається. Інакше кажучи, які ознаки вказують на *комунікативну вправність особистості*, під котрою розуміють високий рівень здатності людини встановлювати й підтримувати належний контакт з іншими людьми в різних соціальних ситуаціях і котрий дає їй змогу успішно функціонувати в суспільстві та професійному середовищі, виявляючи певний життєвий досвід та ерудицію.

Актуалізація в сучасному педагогічному дискурсі феномена «*комунікативна вправність*» зумовлена, на думку М. Карп'юк, низкою чинників, серед яких 1) активізація глобалізаційних процесів; 2) розуміння представниками різних наукових царин (педагогами, філософами, психологами, психотерапевтами, медиками, церковними діячами) важливості в житті особистості слова та комунікації; 3) посилення уваги до технологічних, психологічних, духовно-екологічних, організаційних, ринково-економічних аспектів життя; 5) різноаспектне використання комп'ютерно-інформаційних технологій [16, 3].

Комунікативна вправність – це складне й багатоаспектне утворення в структурі особистості. Тут її репрезентують такі компоненти, як знання, вміння й навички. Компонент *знання* передбачає засвоєння особистістю норм і правил спілкування, а також закономірностей психології міжособистісної взаємодії. Без набуття цих знань годі уявити успішного комуніканта, тобто людини, яка досягає своїх цілей у спілкуванні, не порушуючи при цьому принципів Кооперації Г.-П. Грайса та Ввічливості Дж. Ліча [15].

Компонент *уміння* вимагає сформованості в особистості навичок слухати, говорити, висловлювати власні думки, розуміти емоції співрозмовника, працювати в команді, забезпечувати створення гармонійних і толерантних стосунків між спілкувальниками через адекватний і конструктивний вплив один на одного. Натомість компонент *навички* виявляє себе у вміннях застосовувати особистістю засвоєні знання й вироблені вміння у всіх ситуаціях спілкування та максимально адаптувати власну комунікативну поведінку до умов конкретної ситуації, зі співрозмовником / співрозмовниками включно.

Розвинута *комунікативна вправність* важлива для особистості з різних поглядів. По-перше, вона допомагає знаходити спільну мову з іншими людьми, налагоджувати з ними міцні соціальні зв'язки, ефективно вирішувати конфлікти та досягати спільної мети, адаптуючи свій стиль та глибину комунікативної взаємодії до партнера та ситуації. По-друге, уможливорює краще розуміння себе та інших, сприяє розвитку емпатії й лідерських якостей. По-третє, вона є ключовим чинником для забезпечення ефективної роботи членами колективу чи команди, для спілкування з довкіллям і для побудови кар'єри, що є неможливим без розвинених навичок умілого використання як вербальних (мовлення), так і невербальних (жести, міміка) засобів комунікації. «Стежте за тим, як ви розмовляєте з людьми, – закликає Джеймс Борґ, автор книги про успішну комунікацію. – Усі ми часом перемикаємось у режим «поглинач», але загалом намагайтеся бути «батареєю», яка випромінює тепло та оптимізм. Стежте за своїм

енергетичним балансом! І переконайтеся, що ваші слова, які надихають, супроводжуються такою самою теплою та відкритою мовою тіла» [3, 185]. Отже, мова тіла – вагомий складник комунікації, бо «люди постійно надсилають одне одному сигнали дотиком, поглядом, жестом тощо з метою надати якусь інформацію чи повідомити про щось і тим самим впливають на суспільну взаємодію» [44, 518].

Комунікативна вправність не є вродженою якістю особистості, а формується та вдосконалюється протягом усього життя людини. І в цьому процесі важлива роль належить розвиткові її мовленнєвого складника, який є поняттям комплексним і включає в себе цілу низку умінь, а саме: сприймати, відтворювати й створювати усні та письмові монологічні й діалогічні висловлення різних типів, стилів і жанрів для успішної взаємодії з іншими людьми в умовах як професійного, так і приватного життя. Їх не сформувати без розуміння, серед іншого, виражально-зображувальних можливостей різних одиниць мови [23, 3] (у нашому випадку – української) і без вироблення такої якості мовлення, як виразність. Вона не менш актуальна, як і решта його ознак – змістовність, доречність, точність, багатство, правильність, чистота, логічна впорядкованість, образність [1, 196–197].

Термін «виразність» утворений від багатозначного прикметника «виразний», тобто «1. Який зовнішніми ознаками передає внутрішні якості, почуття, переживання (про обличчя, очі і т. ін.). 2. Чіткий, розбірливий, легко зрозумілий // Чітко окреслений» [37, 467]. *Виразність* у контексті психології – це «зовнішнє вираження психічних станів, особливо емоційних, що виявляється в міміці, пантоміміці, динамічному аспекті мовлення (інтонація, тембр, ритм, голос), в експресії, що може бути вирішальною в інтерпретації висловлень мовця» [18, 56].

Виразність з позицій лінгвістики – це така його комунікативна якість, яка полягає в здатності привертати увагу, викликати інтерес, впливати на емоції та почуття слухача або читача [31, 135], а за визначенням Ф. Бацевича, «це перехід

від комунікативного вміння до комунікативної майстерності», такий рівень мовлення, на якому «“гросмейстер спілкування” може навіть порушувати літературні норми, створювати нові нормативні правила» [1, 198]. Виразність вимагає добирати такі мовні засоби, які «переконливо передають думку, привертають увагу читачів і слухачів», роблять наші висловлення образними, емоційно насиченими та прагматично впливовими на адресата [1, 198]. Виразність, за М. Пентилюк і О. Семеног, – це складна ієрархічна структура, стилістичними різновидами якої є акцентологічна виразність, синтаксична, інтонаційна, стилістична, предметна, змістова, інформаційна, виразність чуттєвого вираження та впливу, структурна, образно-емоційна, звукова, змішана [26; 32].

Виразність мовлення, отже, є складним, багатоаспектним феноменом, досліджуваним різними науками. Для неї актуально все: що співрозмовник каже, які позиції обстоює, хто є його одностайними, яким тоном і в якому темпі висловлюється, чи «промовляє» його тіло ті самі думки й переконання, що й слова.

Ключовими аспектами виразності мовлення визнано:

- *грамотність і чіткість висловлень*: правильне вживання слів і граматичних конструкцій, чітка вимова (дикція) становлять основу виразності; помилки у мовленні будь-якого типу відволікають від суті висловленого, нерідко дратують, негативно тим самим впливаючи на ефективність висловлень і комунікативної взаємодії загалом;

- *інтонацію* – це один із найважливіших невербальних засобів, який надає мовленню емоційного забарвлення та допомагає передати смислові відтінки; це, за словами Дж. Борга [3, 33], «мелодія, яку обирають для своїх слів»;

- *вплив на адресата*: виразне мовлення здатне здійснювати прагматичний вплив, тобто впливати на думки, почуття та поведінку реципієнта мовлення, змінювати їх чи спрямовувати в потрібне русло;

- *образність*: використання образних засобів мови (метафор, порівнянь тощо) допомагає активізувати уяву читача / слухача, формувати в ній зрозумілі образи, що робить мовлення адресанта більш переконливим, пор.: «... словами можна малювати картини так само, як фарбами й олівцями», «найгарніші картини виникають тоді, коли змішуєш слова точнісінько так, як художники змішують фарби» [42, 63];

- *емоційність*: виразність мовлення передбачає здатність передавати та викликати певні емоції, що робить комунікацію жвавою та цікавою;

- *комунікативна ефективність*: мовлення стає виразним завдяки свідомому вибору мовних елементів, що уможлиблює точніше й повніше донесення думки та досягнення поставленої комунікативної мети.

Усе наведене дало підстави сформулювати як робоче таке визначення поняття «виразність мовлення»: *це така його властивість, що досягається грамотністю, чіткою дикцією, поставленим голосом, а також використанням відповідних лексичних та риторичних засобів, які роблять висловлення не лише правильним та логічним, а й цікавим, емоційним і впливовим, а комунікацію – успішною.*

Поняття «виразність мовлення» перебуває в безпосередньому зв'язку з поняттям «комунікативна вправність мовця», значною мірою визначаючи його. *Комунікативна вправність* – це знання про ефективну комунікативну взаємодію, вміння цими знаннями успішно скористатися в кожній із можливих комунікативних ситуацій; це здатність особистості донести до свого співрозмовника власні думки й почування, переконати його у слушності мовленого, зробити спілкування з іншим річчю бажаною й захопливою.

1.2. Поняття про дієслово та його виражальні можливості

У словниковому складі мови особливе місце посідають слова, важливі не так в аспекті кількісному (бо домінують у лексиконі мови все-таки слова-назви

предметів, тобто іменники, пор.: «Випередити іменник у кількості слів не спроможна жодна частина мови» [7, 141]), як функційно-семантичному. Це дієслова як одиниці, що позначають процесуальну ознаку предметів і явищ навколишнього світу, відбиваючи його динамізм, бо рух і взаємодія властивих довкіллю елементів – найголовніша з його ознак. Тож цілком не випадково багато учених – дослідників дієслова в системах різних мов вважають його центральним морфологічним класом, по-іншому, найважливішою частиною мови. Відомий український граматист І. Вихованець називає дієслово повновладним господарем у реченні, визнаним його граматичним керівником, здатним передавати весь динамізм і непостійність позамовного світу, й порівнює його з талановитим диригентом оркестру. Він так образно окреслює роль дієслова в реченні: «Воно надихає цей оркестр своєю невтомністю. І підбирає учасників, і дає ролі кожному. Переміщає або й вилучає з оркестру виконавців. Виділяє солістів. Кидає суворий погляд на того, хто вдається до суворої ноти. Бо ж дієслово відповідає за усі граматичні дії в реченні. Воно докладає усіх зусиль, щоб інші члени речення найкраще виконали чарівну мелодію думки» [7, 157].

Дієслово – дуже складна частина мови. Ця складність виявляє себе насамперед у семантичному різнобарв'ї дієслова (позначає конкретні дії осіб або предметів, також властиві їм процеси і стани), у багатстві дієслівних форм, серед яких розрізняють дієвідмінювані форми – це дієслово в якійсь із особових форм (наприклад: *читаєш, читай, читав би*); відмінювані – дієприкметники активного і пасивного стану (*зів'ялий, посіяний, прочитаний*); незмінювані – початкова (неозначена) форма дієслова, або інфінітив (*читати, зів'янути, посіяти, прочитати*); дієприслівник (*читаючи, зів'явши, посіявши*); безособові дієслівні форми на -но(-ено), -то (*посіяно, прочитано*); у специфічності властивих дієслову морфологічних категорій (виду, стану, способу часу), а також у здатності виконувати різні ролі у складі речень-висловлень. Останнє стосується насамперед інфінітива як початкової форми дієслова, який

можливий у будь-якій із синтаксичних позицій – від підмета: (що?) **Не зламатися, вистояти, здобути перемогу над ворогом – найпалкіші бажання нинішніх оборонців України** до обставини: *Останню пісню проспівало літо... Закінчивши, припало до тополі, погладило берези білочолі і рушило за обрій* (з якою метою?) **відпочити** (О. Яворська). Типовою функцією дієслова як частини мови, визначеною його загальнокатегорійним значенням процесуальності, є предикативна, тобто функція присудка у двоскладному реченні чи головного члена в дієслівних односкладних реченнях. Вона закріплена передусім за особовими дієслівними формами, пор.: *Вечоріє. День відходить. Сонно дихають поля* (І. Жиленко).

Дієслово, крім того, наділене потужними функціонально-стилістичними характеристиками. Йому належить вагома роль у відображенні емоційної сфери особистості. Цьому сприяє багато чинників, провідними серед яких є: а) здатність відображати динамізм позамовного світу: **Кипить** у жилах кров. **Бурлять** жадані води. **Виходить** з берегів нестримна течія, **вихлюпує** весна із горла солов'я солодку гіркоту гіркої насолоди (А. Кичинський); б) розвивати, через розширення сполучувальних властивостей, нові значення: пор., з одного боку, **Мати дрімає**, схиливши голову на коліна (В. Скуратівський); **Коли ворог йшов** війною, метушилось все, як рій (О. Олесь) і **Дрімає** сад темно-зелений, шафранні яблука в саду (Н. Білоцерківець) або ж **І віри про осінь дріма** (в значенні: 'ось-ось буде створено, написано') **на кінчику пера** (І. Жиленко) чи **Наш пароплав ішов** в значенні 'плив, рухався' **теплими морями** (М. Трублаїні); в) вступати в синонімічні зв'язки: **йти** (Додому з роботи матуся **йде** (Ю. Ярмаш) – **простувати, прямувати, ступати, мандрувати, крокувати, чимчикувати, крастися**: (<...> він [одуд] перепурхне й далі **чимчикує** (Л. Костенко); <...> **Степан злодійкувато крадеться** по під стіною, щоб його не помітили з вікна (В. Яворівський); **ходити** (**Ходить**, люди, з хат, із поля! (І. Франко); **бродити** (**У лісі бродив** туман (Гр. Тютюнник); **плестися, шкандибати, тупати, тупцяти, тельощитися** тощо (*То покритка по підтинню*

з байстрам **шкандибає**, батько й мати одиурались, й чужі не приймають... (Т. Шевченко) чи *Грудень* <...> до ясних новорічних вогнів **шкандибає**, зсутиливши плечі (О. Яворська); г) утворювати антонімічні пари: *Видиш, брате мій, товаришу мій, **відлітають** сірим шнурком журавлі в вирій* (Б. Лепкий) – *Птахи, сильні птахи, **прилетіть** весною* (Г. Потопельник). Різні дієслівні форми теж здатні слугувати виражальними засобами мовлення. Зазначене стосується передусім варіантних форм 3-ої особи однини дієслів першої дієвідміни, одна з яких (із закінченням) – стилістично нейтральна (*стукає, дихає, вишиває, дозріває*), друга (без закінчення) – стилістично маркована, пор.: *За рікою пахнуть трави. **Стука** дятел по корі; За вікном ласкаво **диха** золота твоя земля* (І. Жиленко). У віршах для дітей ці форми нерідко домінують: *Сніг йому в очі **диха**, котик кумедно **чмиха**. Вуха сховавши в іній, **диба** трамвайчик синій* (І. Жиленко). Стилiстично маркованими є і форми інфiнiтива на *-ть* на противагу формам на *-ти*, пор.: *Як? На носі **зарубать**? Ще й собі самому* (Д. Білоус); *Добре вихований гном мусить **бути** буркотуном* (І. Жиленко) та *В ту ж мить перестала **гальмувати** воза, перевела подих і щосили побігла, щоб **спробувати** з розбігу **вихопитися** на пагорб* (В. Яворівський).

Інфiнiтив у мовленнi, крiм того, може передавати позачасову, непов'язану з конкретною особою дiю: *Та що там **говорити*** (А. Костецький), може прилягати до особового дiєслова і так набувати ознак особовостi, вiдiграючи у складi присудка допомiжну роль: *Вiд малої мурашки може **бути** велика користь* (Нар. тв.). Може, зрештою, передавати модальнi значення, уживаючись у ролi наказового способу: *Усім **працювати!*** Кожен мовець, отже, залежно вiд мети й обставин спiлкування має змогу вибрати ту дiєслiвну форму, яка найкраще втiлює думку й супровiднi їй емоцiї.

Експресивнiстю позначенi короткi слова – еквiваленти дiєслiвних форм: *І на малюнок **зирк** – гляди, а здорово я схоже!* (П. Бондарчук); *Туки-таки... По кiмнатi ходять ходики окатi. Туки-таки, туки-так – бiга стрiлка золота* (І. Жиленко). Часом такi форми вживаються поряд, що надає висловлюванню

більшого динамізму та підкреслює напругу: – *Шубовсь! Бульх! – раптом сколихнулася вода біля самих поплавків, бризнула фонтанами* (В. Чухліб). На тому, як важливо не тільки зберегти, а й розвинути у дітей вміння продукувати серед інших і такі одиниці, наголошував ще на початку минулого століття відомий західноукраїнський учений С. Смаль-Стоцький.

Трапляється, що в реченнях дієслова вишиковуються в ряд, наприклад: *Все радіє, живе і співа навкруги* (О. Олесь); *Задощило, захлюпало. Серпень випустив серп* (Л. Костенко). В обох випадках стислість, напруженість опису досягається нагнітанням однорідних дієслів-присудків. Це мовне явище, вживане як засіб художнього зображення, можна назвати компресією мови. Ним можливо скористатися не тільки в описах природи чи довкілля загалом, але також для характеристики певних наукових явищ чи фактів, наприклад: *Словами розчаровуємо, зневірюємо, відвертаємо, ранимо, калічимо, отруюємо, тролимо, вбиваємо. О так, цим ми користуємося вміло, бо слово й надалі залишається найсильнішою зброєю нашої комунікації. Слово й надалі має властивість застрягати в горлі і в серці. А проте слово має і протилежний невичерпний потенціал: зачаровувати, обнадіювати, навертати, гоїти, оздоровлювати, лікувати, підтримувати, воскрешати* (М. Титаренко).

Загальновідомо, що серед дієслівних слів є одиниці похідні й непохідні, але останні становлять нечисленну групу. Напруження текстові додає послідовне уведення дієслів доконаного виду, часто з тим самим префіксом, оскільки йде нагнітання завершених дій: *Зацвіли хризантеми, доторкнулася осінь землі, зашуміли дощі, заніміли в садах «громофони»...* (О. Яворська) чи найповніше відтворення якоїсь із дій-характеристик особи, предмета, явища: *І дощ розсіявся, розлився, розплескався новинами, експромтами, плітками* (І. Жиленко). Дієслова недоконаного виду вживано переважно у текстах-описах, оповідях про минулі часи і події, нерідко, щоб підкреслити їхню повторюваність: *День помирав, як недобитий лебідь, ніч переймала*

невимовний біль. *Здригались зорі в сполотнілім небі і тихо падали в криваву заметіль* (О. Яворська).

Українська мова багата на дієслівні синоніми. Їх уводять в текст як засіб художнього зображення подій чи характеристики образів. У цьому сенсі показовими є згадувані вже рядки з поезії І. Жиленко: *І дощ розсіявся, розлився, розплескався новинами, експромтами, плітками*.

Переважає більшість дієслівних лексем – це багатозначні одиниці. Шляхом метафоричного вживання дієслів мовці часто домагаються емоційного змалювання явищ і подій. Однак треба пам'ятати, що переносність значення сприймається тільки на рівні сполучуваності дієслова з іменником (першим членом метафори): *Вітрові грім сміявся: Ну та й музика з тебе!* (Є. Горева) чи *Уві сні сміються вишні, сиплють квітом...* (І. Жиленко). За спостереженням Л. Мацько, сучасна українська поезія тяжіє до розгорнутих багатокомпонентних метафоричних структур: *Знає тільки яблуно, що це ми залишили яблуко для зими: хай вона потішиться в холоди цим рум'яним яблуком молодим, хай вона за яблуко золоте кучугури снігу нам намете* (А. Кочан). Дієслівна метафора може бути конкретизована на тлі обставини: *Стоять озера в пригорщах долин* (Л. Костенко).

Важливо, щоб учні усвідомлювали роль дієслів у текстах різних стилів. Актуальне в цьому сенсі зауваження О. Пономарева: «Якщо порівняти книжні та некнижні твори, то чітко виступає якісний характер дієслів у науковому стилі і динамічний – у художньому. Пояснюється це тим, що в наукових працях ідеться про постійні ознаки та якості предметів, про закономірні явища. Тут велике місце посідають описи; з системи мови добираються відповідні одиниці» [27, 179].

Отже, організовуючи вивчення дієслова в початковій школі, важливо дбати про те, щоб учні упевнилися в присутньому виражально-зображальному потенціалі слів цієї частини мови через акцентування в процесі вивчення

відповідних тем тих властивостей і ознак дієслівної лексики, які той потенціал розкривають.

1.3. Психолого-педагогічні умови опанування молодшими школярами виражальних можливостей мови під час вивчення дієслова

Визнання провідною метою початкової мовної освіти формування комунікативної компетентності молодшого школяра передбачає такий рівень опанування ним мовних засобів, який забезпечить ефективне сприймання, розуміння й продукування усних і писемних текстів усіх доступних йому стилів і жанрів [38; 39; 40; 41]. Успішна реалізація цього завдання досяжна, за Т. Торчинською, тільки за умови цілеспрямованої й систематичної роботи, спрямованої на розбудову активного словника учнів і розвиток граматичного ладу їхнього мовлення, а також на вироблення в них низки вмінь, серед яких: а) вправне послуговування синонімічним багатством мови; б) вибір того засобу, який найбільшою мірою «відповідає меті, умовам і змісту спілкування»; в) надання власним висловленням відповідного стилістичного забарвлення; г) сприймання, розуміння, відтворення й усвідомлений добір виражальних мовних засобів; уникнення помилок в усному і писемному мовленні [43, 147].

Проблема вживання учнями початкової школи у власному мовленні виражальних засобів досліджувана різними дослідниками й з різних позицій: як компонента мовної освіти й мовного виховання (О. Біляєв, Л. Варзацька, М. Вашуленко, Л. Мацько та ін.); як одного з аспектів роботи над текстом (О. Караман, І. Ковалик, В. Мельничайко та ін.); як засобу розбудови словника молодших школярів (Н. Голуб, Т. Коршун та ін.), плекання їхньої культури мовлення та засвоєння його визначальних ознак (В. Бадер, Л. Мацько та ін.), зокрема тих, що найтісніше пов'язані з ознакою виразності – образність, емоційність, правильність, логічність. Проте всі вони одностайні в думці, що проблема ця не буде успішно розв'язана без забезпечення під час вивчення

будь-якої з мовних тем належних психолого-педагогічних умов. «Психолого-педагогічні умови, – наголошує услід за С. Хатунцевою Т. Голубенко, – це джерело виникнення, існування та розвитку самого педагогічного процесу, запорука його присутності та можливостей удосконалення. Більше того, спеціально створені психолого-педагогічні умови мають здатність регулювати педагогічний процес, можливість робити його компоненти співвідносними один до одного» [12, 76].

Психолого-педагогічні умови формування виразності мовлення засобами дієслова включають: врахування вікових і індивідуальних особливостей молодших школярів, діапазону їхнього пізнавального досвіду; створення мотивації до мовленнєвої діяльності; забезпечення активного використання дієслів через різноманітні вправи; розвиток уяви та образного мислення; зв'язок з емоційною сферою дитини, а також використання ігрових технологій. Важливим є також систематичне застосування правильного зразка, індивідуальний підхід та зв'язок навчання з життєвим досвідом дитини. Розглянемо ці умови докладніше.

До розряду психологічних уналежнимо такі з перелічених.

1. Створення позитивної мотивації. Загальновідомо, що ефективність будь-якої діяльності та висока якість її результатів залежать від ступеня зацікавленості в ній самого її виконавця, його потреб, настанов, зрештою, його мотивації. Саме вона, мотивація, детермінує цілеспрямовану активність людини, вибір засобів і прийомів, необхідних для здійснення діяльності, реалізації поставлених завдань і досягнення мети [22, 136]. Тож не випадково мотивацію називають *пусковим механізмом* всякої діяльності індивіда, з навчальною включно. Вона не тільки забезпечує особистості успіх у навчанні, але й у всьому її житті. Учені-психологи стверджують, що успішними люди стають не завдяки своїм інтелектуальним можливостям, а завдяки тим мотивам, якими вони керувалися, які їх спрямовували на великі й малі перемоги – над обставинами, часом, колегами, самим собою.

Мотивація в освітньому процесі загалом, з мови зокрема – провідна його умова. Коли ж ідеться про успішне опанування виражальних можливостей різних одиниць мови, зокрема дієслів, важливо на кожному уроці (і не тільки з мови чи читання!) заохочувати їх до мовлення, насамперед через використання цікавих ситуацій, що спонукають до активного спілкування, усякими способами засвідчуючи значущість їхніх висловлень, підтримуючи й розвиваючи бажання висловитися, донести думку, власну оцінку тих чи тих явищ і, звичайно, емоцію.

2. Розвиток уяви та образного мислення. Роль уяви, уявного образу в процесах мислення обговорювано в науці від античних часів. Ще Аристотель стверджував, що людина без уявного образу не може думати, адже той допомагає їй орієнтуватися в діях, спрямовувати себе на результат і прагнути всіма способами й силами його досягнути. Уявний образ допомагає індивідові налаштуватися на реальну дійсність у нових, незвичних і нетрадиційних поєднаннях і зв'язках, активізуючи, поза всяким сумнівом, творчий аспект його Я. Будучи тісно пов'язаною зі сприйманням, уява, на відміну від нього, не тільки допомагає опанувати отримані в процесі пізнання світу образи й відомості, але й забезпечує їх перетворення як основу й запоруку творчості [49]. Тут мусимо мати на увазі, що молодший шкільний вік є дуже сприятливим для розвитку уяви, попри те що в цей час у дітей домінує репродуктивний тип уяви лише з поступовим переходом до творчої. Отримавши образи з дійсності й діяльності, уява молодшого школяра на їх основі створює нові, випереджуючи в такий спосіб всяку діяльність і навчальну зокрема. Тож не випадково Я. А. Коменський надав образам статус основоположних у навчанні й наполягав на розвиткові у школярів образного мислення. Н. Ястремська в такий спосіб засвідчує наявність зв'язку поміж ними: «Уява сприяє формуванню одухотвореності, можливості сприймати і цінити прекрасне, сприяє розвитку емоційної сфери особистості, дає можливість відчувати стан іншої людини, поспівчувати їй тощо. Уява надає нам можливість мріяти, в думках

задовольняти свої бажання, котрі неможливо виконати в житті, і отримувати задоволення від цих думок» [49, 271–272]. Вона переконана, що мовна вправність учителя й емоційна наснаженість його мовлення надзвичайно важливі для розвитку уяви й образного мислення учнів, без яких годі розвинути їхню мовну вправність, образне й виразне мовлення. А формування вміння створювати яскраві образи в уяві, які потім можна вербалізувати за допомогою дієслів, є ключовим для розвитку виразності мовлення.

3. Зв'язок навчання з емоційною сферою дитини. Образне й виразне мовлення – це обов'язково емоційно насичене мовлення. Дитячі емоції є потужним рушієм мовленнєвої активності. Важливо створювати умови, у яких дитина може вільно висловлювати свої почуття та переживання, використовуючи дієслова, що їх описують.

Серед педагогічних умов виокремимо: врахування вікових і індивідуальних особливостей молодших школярів, діапазону їхнього пізнавального досвіду; застосування індивідуального підходу; ігрові технології; систематичне використання правильного зразка; зв'язок із життєвим досвідом; активне використання дієслів у власному мовленні [33].

1. Умова врахування вікових і індивідуальних особливостей молодших школярів ґрунтується на твердженні, що кожен період у житті людини своєрідний, маркований специфікою сприймання, мислення, пам'яті, уяви, відчуттів і почуттів та особливостями їх вияву. Вони значною мірою зумовлені тими конкретними умовами, у яких народилася особистість та в яких росте, навчається й розвивається, хоча природні її задатки теж мають значення.

Учені доволі давно довели, що не тільки в кожного вікового періоду своя специфічна ситуація розвитку, утворена певним співвідношенням умов соціальної сфери і внутрішніх умов формування особистості, а й у кожної конкретної людини. І дитини теж. Не слід, однак, забувати, що, попри всю специфічність узаємодії зовнішніх і внутрішніх чинників розвитку, наявні типові психологічні особливості, властиві якщо не кожному, то більшості

індивідів певного віку. Учитель початкової школи повинен мати їх на увазі, коли ставить своїм завданням успішний мовленнєвий розвиток молодших школярів загалом і розвиток такої важливої якості мовлення, як виразність, зокрема. У контексті дієслова і його виражальних можливостей ідеться про насиченість словника учнів дієслівними одиницями, у розкритті перед ними їхньої здатності формувати в уяві творчі образи, вживаючись у переносному значенні.

3. Індивідуальний підхід. Як впливає з попереднього, кожна дитину характеризує певний набір особливостей, тож важливо враховувати її індивідуальний темп розвитку, потреби та інтереси в навчанні. Це допоможе вчителю дібрати відповідні завдання та методи роботи, щоб кожен учень опановував відповідно до своїх можливостей як граматичні особливості, так і виражальні можливості дієслівної лексики.

3. Ігрові технології. Використання гри є одним з найефективніших методів навчання в молодшому шкільному віці, особливо в I циклі початкової освіти (1–2 класи) [13], адже навчальна діяльність з приходом дитини до школи тільки стає домінують, до цього провідним видом діяльності була ігрова. Це, проте, не передбачає виключення ігрових технологій зі змісту уроків української мови в 2 циклі навчання (3–4 класи). Тож дидактичні ігри, рольові ігри, ігри-загадки варто й треба використовувати на уроках словесності, адже вони допомагають у невимушеній формі закріпити та розширити словниковий запас молодших школярів, зокрема дієсловами і до того ж експресивно забарвленими, які не тільки називають дії ознаки, процеси, стани, а й характеризують їх, викликаючи в уяві дитини певні образи.

4. Зв'язок з життєвим досвідом. Навчання повинно ґрунтуватися на реальному досвіді дитини, на тому, що її оточує та що вона бачить у повсякденному житті. «Спостережувані явища й факти (й мовні, додамо, також), – наголошує Л. Варзацька, – мають входити в певні асоціації з

уявленнями, що вже склалися в попередньому досвіді дитини» [4, 49]. Це робить мовлення більш змістовним та виразним.

5. Активне використання дієслів. Діяльність педагога повинна бути спрямована на те, щоб дитина якомога частіше вживала дієслова у своєму мовленні. Це досягається через спеціально дібрані вправи на основі тексту, а також роботою зі словниками. Використання словників на уроках української мови в молодших класах під час вивчення дієслова допомагає учням зрозуміти його значення, правильне написання, синонімію та антонімію, а також розширює їхній лексичний запас, що стимулює вживання дієслів у різних ситуаціях спілкування. Словники, окрім цього, сприяють формуванню навичок самостійного пошуку інформації, розвитку зв'язного мовлення та покращують загальну мовну культуру молодших школярів.

6. Систематичне застосування правильного зразка. Учитель початкової школи зобов'язаний демонструвати правильне, емоційно насичене мовлення, що слугуватиме зразком для дитини. Це стане важливою підпорою для формування в неї правильних мовленнєвих навичок і пізнання ними образно-виражальних і естетично значущих доступних їй розумінню образних дієслівних лексем.

Отже, виразність мовлення – це не тільки одна із його якостей, це ще й важливий компонент комунікативної вправності особистості, формування якої становить осердя початкової мовної освіти. Виразальними можливостями наділені одиниці всіх рівнів мови, проте одиниці лексичного рівня чи не найбільшою мірою. Дієсловам у словниковому запасі як мови, так і кожної конкретної мовної особистості належить вагома роль, бо без них складно було б відтворити динамізм позамовного світу: мовна картина світу супроти реальної була б ущербною. Тож важливо на уроках української мови в початковій школі створювати належні психолого-педагогічні умови для збагачення словника учнів дієслівною лексикою, зокрема тією, що містить у собі значний виразально-зображальний потенціал.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДИКА ЗАСВОЄННЯ МОЛОДШИМИ ШКОЛЯРАМИ ВИРАЖАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДІЄСЛІВ У ХОДІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАВДАНЬ ЗМІСТОВОЇ ЛІНІЇ «ДОСЛІДЖУЄМО МОВНІ ЯВИЩА»

2.1. Цілі і завдання змістової лінії «Досліджуємо мовні явища» в контексті засвоєння молодшими школярами виражальних можливостей дієслів

Згідно з Державним стандартом початкової освіти реалізація її мети (формування ключових компетентностей і всебічний розвиток особистості молодшого школяра) передбачає групування навчального матеріалу за освітніми галузями – мовно-літературною («українська мова, мови відповідних корінних народів і національних меншин; літератури; українська мова та література для корінних народів і національних меншин; іншомовна освіта»); математична; природнича; технологічна; інформатична; соціальна і здоров'язбережувальна; громадянська та історична; мистецька; фізкультурна [13]. Кожна з галузей має свої цілі й комплекс завдань, які спрямовані на досягнення провідної мети початкової освіти. Стосовно мовно-літературної – це «формування комунікативної, читацької та інших ключових компетентностей» учнів початкових класів; збагачення їхнього «емоційно-чуттєвого досвіду, розвиток мовленнєво-творчих здібностей» [13; 38; 39; 40; 41]. Завдання мовно-літературної освітньої галузі (а їх сім, до того ж комплексних [38, 7; 40, 6] диференційовано в Державному стандарті й типових освітніх програмах О. Савченко та Р. Шияна за чотирма лініями – «Взаємодіємо усно», «Читаємо», «Взаємодіємо письмово», «Досліджуємо медіа», «Досліджуємо мовні явища» [38; 39; 40; 41]. Змістова лінія «Досліджуємо мовні явища» у початковій школі спрямована на формування в учнів здатності усвідомлювати й аналізувати мовні одиниці як лінгвістичні феномени і як засоби оволодіння орфоепічними, орфографічними, граматичними нормами літературної мови, а також на розвиток здатності послуговуватися цими знаннями й відомостями під час

побудови власних висловлень. У контексті засвоєння виражальних можливостей дієслів ця лінія охоплює такі ключові аспекти й відповідні їм цілі:

- розбудова мовної свідомості молодшого школяра в напрямі розвитку уміння помічати дієслова в текстах та усвідомлювати їхню роль у висловленнях різного типу і стилю;
- розвиток мовленнєвої компетентності: навчання точного, виразного й емоційно забарвленого мовлення через добір відповідного типу дієслівної лексики;
- розвиток критичного мислення: аналіз значення, стилістичного забарвлення та доречності вживання дієслів у різних контекстах.

Змістовими компонентами цих аспектів у межах вивчення дієслова як частини мови й усвідомлення його ролі в мовленні є, на нашу думку, такі.

1. Розпізнавання семантичної специфіки дієслів у мовленні: виокремлення слів-назв дії, стану, процесу: у першому класі – це лише впізнавання й розрізнення назв предметів, ознак, дій, чисел шляхом постановки відповідних запитань, а від другого класу починаючи – з використанням терміна «дієслово» супроти термінів «іменник», «прикметник». Див., для прикладу, підручник К. Пономарьової «Українська мова та читання» Ч. 1: після низки вправ на виокремлення серед інших одиниць слів-назв дій, загальне поняття про які учні отримали вже в 1 класі, авторка знайомить дітей за допомогою казкового персонажа Гаджика з терміном «дієслово» та пропонує таке його визначення [28, 90]:

Дієслова називають дії предметів і відповідають на питання **що робить? що роблять? що робити? що зробити?**

У наступних класах, з засвоєнням нової інформації про дієслово як частину мови це визначення поступово набуває ускладнення й у 4 класі постає в такому вигляді [30, 108]:

Дієслово – це частина мови, яка називає дію предмета і відповідає на питання **що робити? (писати), що зробити? (написати), що робив? (писав), що зробив? (написав), що робить? (пише), що зробить? (напише), що буде робити? (буде писати), що робитиме? (писатиме).**

2. Засвоєння граматичних (точніше – морфологічних) особливостей дієслів: спершу (2 клас) – категорії числа, далі (3 клас) – категорії часу (минулий, теперішній, майбутній) [29, 108], 4 клас – категорій особи (без уживання терміна) і роду (для форм минулого часу) [30, 101–114], а також неозначеної форми як початкової форми дієслова [30, 100].

3. Пізнання виражальних можливостей дієслів. Воно передбачає: а) вивчення синонімії й антонімії дієслів, багатозначності переважної частини дієслівної лексики, її стилістичного розмежування (дієслова з нейтральним значенням; емоційно забарвлені дієслова, дієслова з розмовного, офіційно-ділового чи художнього стилів); б) розуміння їхньої образності в складі фразеологізмів (напр., *взяти ноги в руки, пекти раків, намазати п'ятки салом, скрутити в баранячий ріг*); в) добір точних дієслів для виразності (наприклад, *йти – шкандибати, прямувати, плентатися*). Реалізуючи завдання цього аспекту вивчення дієслова як частини мови важливо домогтися від школярів розуміння того, що «в художніх текстах дієслова допомагають емоційно, образно описати картини природи або ж розповісти про події, охарактеризувати властивості певного предмета», тоді як у ділових – «допомагають дати певну інформацію, а лексичне значення їх пов'язане з конкретними діями» [45, 5].

Суттєвим є те, що проаналізовані аспекти не мають етапності у вивченні: у кожному з класів на відповідному віковим особливостям рівні вчитель має організовувати роботу з опанування дієслова як частини мови в єдності та з дотриманням низки дидактичних принципів [6, 16–26], які сприятимуть не лише засвоєнню граматичних понять і формуванню мовної компетентності, але й розвитку комунікативної компетентності, мислення та творчості молодших школярів, порівняймо: «Вивчення знань із граматики (морфології і синтаксису), засвоєння граматичних норм української мови, формування відповідних практичних мовно-граматичних умінь на початковому етапі шкільної мовної освіти уможлиблюють досягнення її найважливіших завдань – сформувати в молодших школярів уміння граматично правильно оформлювати власні

висловлювання і підвищити рівень їхньої комунікативної компетентності, загальної культури усного й писемного мовлення» [14, 83]. До цих принципів віднесемо насамперед такі:

- *принцип свідомості та активності в навчанні*; з позицій цього принципу важливо: а) щоб учні не просто запам'ятовували правила про дієслово, а й усвідомлювали його значення, тобто розуміли його репрезентанти як такі одиниці словника, що виражають дію, стан або процес; б) щоб на уроках домінували ситуації, у яких діти самостійно відкривають мовні закономірності, аналізуючи приклади з текстів, віршів, власного мовлення;

- *принцип наочності*; він передбачає використання ілюстрацій, схем, карток, рухливих ігор, які допоможуть краще засвоїти значення та граматичні форми дієслів, скажімо, шляхом зображення учнями дій, які позначені тими чи тими дієсловами, або шляхом добору дієслів до певних ситуацій, зображених, наприклад, на малюнку чи картині;

- *принцип зв'язку з мовленнєвою практикою*: дієслово важливо вивчати не ізольовано, а в контексті мовлення, тобто спостерігаючи за роллю дієслів у висловленнях, текстах, діалогах й пропонуючи завдання, що сприятимуть розвитку зв'язного мовлення, наприклад: завдання на складання речень, опис дій, переказ.

- *принцип поступовості та системності*; в інтерпретації А. Сосюк – це принцип *градаційності*, який вона вважає найважливішим, позаяк той «передбачає структурування змісту і дидактичного матеріалу за темами з орієнтацією на різні етапи навчання, з поступовим нарощуванням обсягу лінгвістичної інформації, що повідомляється за певною темою, та ускладнення її характеру і форм подання» [35, 241];

- *принцип розвитку мовного чуття*: через використання вправ на спостереження за роллю дієслів у текстах-розповідях і текстах-описах, на з'ясування їхньої доречності в тому чи тому тексті важливо навчити учнів початкових класів відчувати правильність / неправильність вживання дієслів у

мовленні; доречними в цьому сенсі треба визнати вправи на добір синонімів і антонімів до певних дієслівних лексем; на зміну форм дієслів та на побудову словосполучень із спільнокореновими та синонімічними дієсловами, уведення їх у речення і тексти; також конструювання висловлень із вираженими дієсловами однорідними присудками відповідно до наведених мовленнєвих ситуацій. «Вдале використання синонімів, – наголошує С. Луців, – сприяє підвищенню виразності мовлення, оскільки дає змогу мовцеві вибрати з-поміж синонімів ті слова, які найточніше виражають його думки, почуття та найтонші нюанси, а також уникнути частого повторення одних і тих самих дієслів або дієслів, утворених від того самого кореня» [20, 67–68], тоді як використання антонімів – створювати контрастні образи шляхом протиставлення діаметрально протилежних явищ, понять, думок, почуттів образів. Усе це впевнить молодших школярів у думці, що дієслівна лексика володіє суттєвим виражальним потенціалом і здатна слугувати джерелом естетичної насолоди;

- *принцип комунікативності*; він заснований на традиціях розвитку мовлення і спрямований на формування умінь і навичок мовленнєвого спілкування через систему практичних завдань, тобто через спілкування; це передбачає застосування такої системи вправ, завдання до яких стимулюватимуть й популяризуватимуть мовленнєве спілкування, у якому дієсловам належатиме чільне місце;

- *принцип емоційної настроєності*; на думку академіка М. Вашуленка, він відіграє суттєву роль в опануванні мовно-комунікативними знаннями та вміннями, позаяк без відповідних емоцій не можливою є успішна мовленнєва діяльність особистості [6, 26];

- з зазначеним принципом тісно взаємодіє *принцип оцінки виразності мовлення*, на якому особливо наголошує лінгвістка Л. Федоренко [див. 6, 25];

- *принцип індивідуалізації навчання*; він передбачає врахування рівня мовно-мовленнєвого розвитку кожного учня, використання диференційованих

завдань, створення умов для успішного мовленнєвого самовираження кожної дитини;

- *принцип інтеграції*; його сутністю є поєднання вивчення дієслова з іншими видами діяльності: читанням, письмом, малюванням, театралізацією; одним із прикладів такого поєднання може стати створення казок, у яких діти для опису вигаданих ними подій змушені будуть численно вживати дієслова.

Отже, сучасна програма мовно-літературної освітньої галузі багатоаспектна й спрямована на становлення й розвиток комунікативної компетентності в поєднанні з іншими аспектами навчання мови, серед яких немалу вагу має засвоєння виражального потенціалу слів різних частин мови, зокрема дієслів. З огляду на центральну позицію дієслова в українському реченні, яка визначає кількість і якість в ньому одиниць іншого частиномовного статусу, насамперед іменників, також співвідносних з іменниками займенників, важливо від найперших днів перебування дітей у школі вчити помічати образність цих слів, розрізняти відмінності у їхній семантиці, будувати з ними словосполучення й речення, прагнути за їх допомогою впливати на емоції й почуття інших людей, тобто поміщати їх у такі контексти, що впливають на читача або слухача, відкривають перед ним нові горизонти відкриття світу та його ословлення.

2.2. Система вправ для опанування молодшими школярами виражальних можливостей дієслів і її теоретичне обґрунтування

Система вправ, орієнтована на опанування виражального потенціалу дієслів, повинна забезпечити розвиток в учнів початкових класів здібності точно, виразно й стилістично доречно використовувати дієслова в усному та писемному мовленні, як і навичок варіативного вибору дієслів залежно від контексту, наміру мовця, стилю й жанру висловлення та бути створеною з урахуванням засад лінгвістики, психолінгвістики, лінгводидактики.

З погляду *лінгвістики* важливими для створюваної системи вправ є дві засадничі тези: 1) дієслово – це центральний компонент речення, який виражає дію, стан, процес; йому властивий широкий спектр граматичних категорій, здатних впливати на виразність мовлення; у змісті початкової мовної освіти – це число, час, рід і особа; 2) семантична багатозначність дієслів допомагає передавати емоції, оцінки й інтенції мовців.

Психолінгвістичні засади спрямовують на формування мовленнєвих навичок через автоматизацію мовленнєвих дій та активацію асоціативних зв'язків, мовної пам'яті, мовленнєвого прогнозування.

Лінгводидактичні засади орієнтують на дотримання принципів а) комунікативності; б) ситуативності; в) варіативності, які передбачають а) моделювання реальних ситуацій спілкування; б) вживання дієслів у відповідному контексті, що стимулює вираження думки; в) вибір між синонімічними дієсловами, які різняться семантичними чи стилістичними відтінками.

Успішне опанування виражальних можливостей дієслова як частини мови вимагає представленості у створюваній системі, згідно з метою початкової мовної освіти, вправ різного типу (лексико-семантичних, граматичних, стилістичних, комунікативних) зі специфічними для кожного з типів цілями (див. *Табл. 1*).

Таблиця 1

Типи вправ	Мета	Приклад
Лексико-семантичні	Розрізнення значень, синонімії, антонімії	Виберіть дієслово, що найточніше передає емоцію
Граматичні	Закріплення форм дієслів	Змінити дієслово за числами, часами, записати в неозначеній формі
Стилістичні	Визначення стилістичної доречності	Замінити нейтральне дієслово на експресивне
Комунікативні	Використання дієслів у мовленнєвих ситуаціях	Скласти діалог, використовуючи дієслова оцінки

Нижче наводимо систему вправ, орієнтовану на опанування виражального потенціалу дієслів. Вона побудована за принципом поступового ускладнення й охоплює лексико-семантичний, граматичний, стилістичний та комунікативний рівні. Результатом її виконання має, на нашу думку, стати: а) збагачення за рахунок дієслівної лексики активного словника учнів; б) вироблення в них уміння точно передавати власні думки й емоції, висловлювати оцінки; в) підвищення мовленнєвої культури молодших школярів та стилістичної гнучкості їхнього мовлення. Створюючи її ми керувалися такими настановами: а) вправи мають бути ситуативними, комунікативно значущими; б) важливо чергувати рецептивні (аналіз, вибір) і продуктивні (створення висловлення) завдання; в) вправи мають бути такими, щоб їх можна було адаптувати до різних вікових груп учнів, а значить, і різних рівнів володіння мовою.

I. Лексико-семантичний рівень

Мета вправ цього рівня – збагачувати активний словник учня початкової школи дієслівною лексикою; сприяти усвідомленню ними багатозначності дієслова, його здатності вступати в синонімічні й антонімічні відношення; навчити помічати в текстах дієслова, вжиті в переносному значенні, й відчувати їхню образність.

Вправа 1. Прочитай вірш. Чи все в ньому тобі зрозуміло? Чому? Поміркуй, які слова треба вставити на місці крапок? Що вони називають? На яке питання відповідають?

Чом травичка ...

Навесні та літом?

Чому квіти ...

Влітку пишним цвітом?

Бо узимку заметілі

Снігом все...,

А від лютого морозу

Й ріки....

Сонце і тепло ...

Нам весна та літо,

Все довкола ...

Дивним, ніжним цвітом (І. П. Ющук, О. Вітик-Ющук)

Довідка: *вкривають, зеленіє, розцвітають, замерзають, прикрашають, дарують.*

– Яку з назв ти обрав би / обрала б для цього вірша: *Чому квіти розцвітають...; Літо – найкраще; Літо – щедре?*

Вправа 2. Запиши текст. Підкресли дієслова. Що вони означають і яку пору року допомагають описати? Впиши її назву на місці крапок.

Стрепенулась береза. Вся її кора прогрілась. Кожна гілочка соком наливається. Сонечко зимовий сон прогнало.

До тепла і сонця потягнулись комахи й рослини. Ось-ось буйно розквітнуть садки. ...! ...!

• Скориставшись тлумачним словником, поясни значення дієслова *стрепенулась*.

Вправа 3. Прочитай текст. Що він, на твою думку, являє собою – обіцянку, клятву, військову присягу? У кожному з речень вибери з дужок дієслово, яке найдоречніше в цьому тексті і цьому реченні.

Я, Кучеренко Іван Миколайович, вступаю на військову службу й урочисто (кажу, клянусь) народові України завжди бути вірним і відданим йому, сумлінно і чесно виконувати військовий обов'язок, накази командирів, неухильно дотримуватись Конституції і законів України, (охороняти, зберігати, берегти) державну і військову таємницю.

Я (клянусь, обіцяю) захищати українську державу, непохитно (стояти, стриміти) на сторожі її свободи і незалежності.

(Обіцяю, Присягаю) ніколи не зрадити народу України.

Вправа 4. Спиши речення, вставляючи з довідки відповідні слова ввічливості, підкресли в них дієслова.

Коли прогнівиш чимось тата чи маму, кажи їм

Коли сумка важка і нема вже сили, перехожого попрохай

Коли в чужий дім приходиш без запрошення, кажи господарям ...

Хочеш від людей добра і ласки, кажи їм: ... й

Довідка: *перепрошую; вибачте, будьте ласкаві; добродію, допоможіть мені; дякую й будь ласка.*

Вправа 5. Прочитай вірш. Відшукай у ньому дієслова. Визнач, яке з них вжито в переносному значенні. Свою думку обґрунтуй.

Сняться лозам сни

Мружиться вода у річці

І пливе тихенько.

Над водою гнуться лози,

Довгі і тоненькі.

Навіває сон-дрімоту

Річеньки дзюрчання –

Сняться лозам сни чудові

І вночі, і зрання (І. П. Ющук, О. Вітик-Ющук)

Вправа 6. Порівняй два тексти. Про що в них ідеться? Визнач їх тип? Виділи в кожному з текстів дієслова? У якому з них їх більше? Поміркую чому?

1. У дворі моїх дідуся і бабусі ростуть декілька кущів калини. Навесні вони уквітчують нашу хату, милують око, а взимку бабуся готує з калини напій, який лікує, зігріває і бадьорить. Бабуся любить мене повчати, що не треба цуратися і забувати давні традиції та звичаї свого народу. А мій дідусь рекомендує завжди саджати калину біля хати.

2. *Калина* – лікарська рослина. Свіжі ягоди з медом вживають при кашлі, серцевих захворюваннях, вони регулюють тиск крові. Соком калини навіть вмиваються, щоб обличчя рум'янилося.

Вправа 7. Добери синоніми до дієслів *говорити, йти, дивитися, плакати, сміятися*. За потреби скористайся «Словником синонімів і антонімів» для учнів початкової школи.

Вправа 8. Прочитай вірш. Про яку пожежу йдеться в ньому? Поміркуй над назвою вірша? Виділи в ньому дієслова. Відшукай серед них слова-синоніми. Поясни значення виділеного дієслова за допомогою синоніма.

Кумедні пожежники

*Гуділи машини,
крутилися шини –
їхали в гори
пожежні машини.
У горах пожежа:
палає гора,
барлога ведмежа
кротина нора.
Приїхали, стали
І подивляли:
що їм робити?
Летіли дарма –
такої машини,
щоб осінь згасити
на білому світі – нема! (О. Сенатович)*

Вправа 9. Прочитай словосполучення. Добери антоніми до дієслів і запиши їх. Підкресли ті з них, що стоять у початковій формі.

Наклеїв марку; з'єднати ланцюжок; завантажили обладнання; зав'язала стрічки; відчинили двері; розвести вогонь; побудував гараж.

Вправа 10. Допиши прислів'я, поясни їх зміст. Відшукай у них антоніми, запиши їх парами. Підкресли пари, у яких антоніми – дієслова.

1. *Праця чоловіка годує,*
2. *Мудрим ніхто не вродився,*
3. *Ластівка день починає, а соловей*
4. *Згода дім будує а незгода руйнує*
5. *Сміливий там, знайде де боягуз*

II. Граматичний рівень

Мета виконання вправ цього рівня – закріпити знання про граматичні форми дієслів, навчити варіювати їх залежно від комунікативної ситуації.

Вправа 1. Прочитай текст. Відшукай у ньому дієслова, спиши їх у два стовпчики: I – дієслова, що вжиті в однині; II – дієслова, що вжиті у множині.

Ластівки над вікном

Я прокидаюся під ластів'ячий щєбіт. Спочатку крізь сон чую чарівний спів. Згодом в очах прояснюється вікно. У вікні мерехтять сонячні зайчики. То ластівки тріпочуть крильцями. Ластів'ята попискують, а їхні батьки носять їм комашок. Я знаю, де вони сидять. У сіренькому гніздечку під вікном.

Вправа 2. Прочитай текст. Добери до нього заголовок. Назви дієслова, які в ньому вжиті? Визнач час дієслів. Поміркуй, чому дієслова минулого часу в ньому переважають?

Це було тоді, коли на Русь напали татарські орди. Одного разу в українському селі було весілля. Зібралось багато вродливих дівчат, в розпалі гуляння налетіли татари, Завойовники побачили красунь і почали їх ловити. Дівчата повтікали на болота. Ординці погнались за ними і потрапили в трясовину. Там, де сконали вороги, з'явилися гнілі купини. На тому ж місці, де загинули дівчата-зірки, вирости куці калини. З того часу люди порівнюють дівочу красу з калиною (З легенди).

• З'ясуй, чи є серед виділених дієслів слова-синоніми? Чи можна їх поміняти місцями в цьому тексті? Свою відповідь обґрунтуй.

Вправа 3. Прочитай вірш. Запиши з нього дієслова. Постав до них запитання, зазнач через риску їх час.

Зима і весна

– Насуплю я брови, – говорить зима, –
і вітер з морозом повіє:
усе скрізь загине – рятунку нема!
Під снігом замре, заніміє.
– А я засміюся, – весна відмовля, –
і сонце пекуче засяє:
прокинуться луки, ліси і поля,
усе зацвіте, заспіває (С. Черкасенко).

Вправа 4. Прочитай текст. Виділи в ньому дієслова. У якому часі вони вжиті? Перепиши текст, замінивши минулий час теперішнім.

Ліс стояв ще зовсім голий. Тільки на деяких дубах видзвонювало сухе листя. Воно пишалось, що залишилося на вітті і не боїться зими.

Вранці траплялися заморозки. Земля дзвеніла під ногами, як склянка. З голодного неба уже не раз зривалися колючі сніжинки (За О. Донченком).

Вправа 5. Добери до іменників дієслова-синоніми з довідки. Змінюй їх за поданими запитаннями.

Весна (що зробила?)

Сонечко (що робить?)

Пташки (що зробили?)

Листя (що робило?)

Квіти (що роблять?) ...

*Довідка: прийти заспівати сяяти шелестіти милуватися прилинути
світити защебетати шарудіти чарувати*

Вправа 6. Спиши вірш, ставлячи дієслова, що в дужках, у потрібну форму.

Майстер

Кленовий листок

(узяти) їжак

і (написати)

на ньому так:

«(Шити) плаття, фартушки,

шапки, шуби, кожушки

черевики й тапки

на чотири лапки.

Усе, що шити (проситися)

(пошити) – вік не (зноситися) (В. Каменчук).

Вправа 7. Спиши текст, підкресли в ньому дієслова в початковій формі. На яке питання вони відповідають?

Хліб у нашому народі завжди берегли, цінували, ставилися, як до святині. Пильнували, щоб хліб не падав додолю. А як упаде, то треба підняти, перепросити, поцілувати і з'їсти. Якщо так не зробити, будуть великі збитки (Л. Артюх).

Вправа 8. Прочитай текст. Віднайди в ньому дієслова. Якого вони часу? Спиши текст, вставляючи замість крапок закінчення дієслів?

В утворенні печер вирішальну роль відігра... вода. Вона просочу...ся крізь глибокі шари кам'яної солі, гіпсу, вапняку розчиня... їх і винос... на поверхню. Через багато тисячоліть усередині гір утворю...ся порожнини-печери. Деякі печери простяга...ся на кілька десятків кілометрів. По них теч... невеликі річки, або вода збира...ся у вигляді озер. Є печери, у яких мешка... деякі нічні тварини, наприклад, кажани (З енциклопедії).

– До дієслів двох останніх речень добери дієслова минулого й майбутнього часів.

Вправа 9. Прочитай виразно вірш, виділи в ньому дієслова. Поміркуй, у якому значенні вони вжиті.

Місячна доріжка

Влітку місяць молодий

Так і лине до води.

Він на хвилі задивився –

Хутко з обрію скотився.

Умочив у море ріжки,

Срібну залишив доріжку.

Це від місячного пилу,

Наче зорі, сяють хвилі (В. Гуріна)

• Випиши з нього спершу дієслова, що означають незавершену дію, а потім – завершену.

Вправа 10. Від поданих дієслів, що означають незавершену дію, утвори такі, що означають дію завершену. Використовуй префікси *на-*, *при-*, *з-*, *до-*, *пере-*, *про-*.

Їхала, фарбує, радіє, миє, креслиш, будуєш, печеш, летить, клеїш, дзвенів.

• Склади і запиши речення з двома дієсловами, що означають завершену дію.

III. Стилiстичний рiвень

Мета виконання вправ цього рiвня: навчити стилiстично доречно використовувати дiєслова в рiзних жанрах i стилях.

Вправа 1. Iз дужок, що наприкинцi кожного речення, встав замисть крапок, на твою думку, найдоречнiше, вiдповiдно змiнивши його. Свiй вибiр обгрунтуй. Як називаємо слова, що в дужках?

1. Дiвчинка не витримала i ..., а за нею ... її подружки (засмiятися, захихотiти, зареготати, заiржати). Ми можемо ... собi щось пiд нiс, ... з друзями, ... з сусiдами, ... зi старшими (теревенити, белькотiти, балакати, розмовляти). 3.

Спочатку Андрійко ... швидко, потім ... повільніше, згодом уже ... , а під кінець – ледве ... (теліпатися, іти, крокувати, плентатися).

- З'ясуй, чи кожне слово, що в дужках, емоційно забарвлене?

Вправа 2. Заміни нейтральне дієслово на емоційно забарвлене: *йти* – ... , *бігти* – ... , *говорити* – ... , *сміятися* – ... , *підійти* – .

Вправа 3. Прочитай вірш. Чи доречним є виділене в ньому слово? Заміни його, на твою думку, доречнішим. Свій вибір поясни.

Переляк

– Чогось у цьому домі все не так, –

казав собі під ліжком переляк, –

Сиджу тут мовчки, просто для годиться.

Всерйоз мене ніхто тут не боїться.

Звертаються до мене всі на «ти»

І зовсім не бояться темноти!

Дітей – і тих не можу налякати!

Піду, напевно, геть з цієї хати! (В. Правоторова).

Вправа 4. Установи відповідність між синонімічними виразами. Запиши їх парами.

Вкласти душу

здійснити що-небудь з великою любов'ю

Утерти носа

бути головним у будь-якій справі

Гризти граніт науки

довести свою перевагу над ким-небудь

Грати першу скрипку

наполегливо оволодівати знаннями

• З'ясуй, котрі з них можливі у художній книзі та буденній розмові, а котрі – в підручнику, довіднику, словнику.

Вправа 5. З дієсловами, що в дужках, склади речення для художнього, наукового й розмовного стилів.

Незабаром (настане, прилетить, примчить) весна. (Зійдуть, розтануть, щезнуть) кучугури снігу. (Потечуть, задзюрчать, поллють) веселі струмочки. (З'являться, виростуть, зацвітуть) перші весняні квіти.

Вправа 6. Виконай зазначені стильові перетворення.

1. *Кіт сидить на підвіконні* → ... (перетвори на художній опис).
2. *Сонце світить яскраво* → ... (подай це висловлення в науковому стилі).
3. *Діти грають у футбол* → (запиши це речення в офіційному стилі).
4. *Пташка летить у небі* →... (перетвори на художній опис)

Вправа 7. Прочитай текст. Назви дієслова, за допомогою яких автор описує гірські річки. У якому значенні вони вжиті – прямому чи переносному? Яку свою емоцію автор передає за їх допомогою: захвату, подиву чи, навпаки, невдоволення, страху? Свій висновок обґрунтуй.

Гірські річки – це бунтівники, яких нікому не вдавалося зламати. Вони ревуть, викидаються на каміння, бурчать, лютують хтозна на кого, безстрашні пірнають з порогів, ні на хвилину не зупиняють свій рух. Гори бояться річок. Гори ніколи не сплять, пильнують їх (Із книги «Я все люблю в своїм краю»).

Вправа 8. Робота в парі. Прочитай своєму товаришеві / товаришці по партії наведений вище текст спочатку з подивом і захватом, а потім із незадоволенням і страхом. Оцініть відповіді одне одного. Наскільки переконливими кожен /кожна з вас був / була?

Вправа 9. Прочитай текст. Назви в ньому дієслова. Чи є серед них ужиті в переносному значенні. Перекажи текст. Звідки, на твою думку, він узятий, – з оповідання, казки чи бувальщини?

На дні річки жила мама Щука. У неї було багато дітей. Щоранку вона суворо наказувала дітям не підпливати близько до берега і не шукати там здобичі. Але найменший синок Щатик був дуже допитливий. Йому хотілось побачити увесь світ.

Він часто впливав на поверхню води і з цікавістю усе розглядав, а ввечері повертався додому й розповідав братикам і сестричкам про побачене. Їм подобалося слухати Щапика (За С. Якименко).

Вправа 10. Створи на основі наведеної вище казки текст для дитячої енциклопедії.

IV. Комунікативний рівень

Мета виконання вправ цього рівня – формувати навички використання дієслів у реальних мовленнєвих ситуаціях.

Вправа 1. «Поділись емоцією»

Прочитай вірш про себе. Поділись з товаришем / товаришкою по парті, яку емоцію він викликав. Зверни увагу на виділені слова. Обговоріть у парі, чи доцільно їх замінити повними дієсловами *кинути*, *плигнути*. Позмагайтеся одне з одним, хто більше таких слів пригадає.

*Біга зайчик-скакунець,
В затишок тікає.
А зима на помелі
Зайця доганяє.
Зайчик бачить, що біда –
Під дубом сховався.
А зима тут снігу – **кидь!**
Там малий й зостався.
А от білка із дупла
Хвостик виставляє.
А зима в дупло мерщій
Снігу напихає.
А як вгледіла вона
Горобців на гілці,
Плиг туди – і горобці
В сніговій тарілці.*

*А уранці, щоб спочить,
На сосну злетіла,
І в ту ж саму мить сосна
Снігом забіліла... (О. Олесь)*

Вправа 2. «Діалог». Склади діалог, звертаючи увагу на дієслова ввічливості, прохання, дії:

- «У магазині»;
- «На пошті»;
- «У лікарні».

Вправа 3. «Опис процесу». Опиши, акцентуючи на дієсловах дії:

- подорож, у якій побував / побувала з батьками чи класом;
- процес приготування страви;
- ремонту в будинку / квартирі.

Вправа 4. «Емоційне висловлювання». Вислови, добираючи відповідні дієслова:

- радість;
- гнів;
- здивування;
- захоплення.

Отже, виражальні можливості дієслова, без розуміння специфіки яких неможливий повноцінний мовно-комунікативний розвиток особистості, не можуть бути досягнуті дітьми молодшого шкільного віку лише шляхом опанування лінгвістичної інформації, тобто шляхом засвоєння граматичних відомостей про цю частину й вивчення її провідних морфологічних ознак і категорій. Необхідні спеціальні вправи, які б розкривали дитині виражальний потенціал мови загалом, дієслівної лексики зокрема, і не від випадку до випадку, а в системі, яка акцентує паралельно як на граматиці дієслова, так і на його стилістичних й емоційно-експресивних властивостях і можливостях.

2.3. Перевірка ефективності укладеної системи вправ для опанування молодшими школярами виражальних можливостей дієслів

Ефективність будь-якого створеного людським розумом продукту перевіряють практикою. Тож наскільки успішною є наша система, ми вирішили апробувати під час застосування її на уроках української мови в 4 класі середньої загальноосвітньої школи № 72 м. Львова. Цей клас було обрано не випадково, адже це завершальний етап початкової ланки мовної освіти. На ньому учні закріплюють знання й уміння, зокрема з дієслова, здобуті в попередніх класах, та розбудовують і вдосконалюють їх. До апробації було залучено два четвертих класи: 4-А клас (експериментальний; 29 учнів; учитель – Березняк Любов Володимирівна) та 4-Б клас (контрольний; 28 учнів; учитель – Тріщ Наталія Михайлівна). Вона проходила в II семестрі 2024/2025 року. Учні обох класів навчалися за Типовою освітньою програмою О. Савченко та підручником з української мови К. Пономарьової та Л. Гайової.

Перед формувальним етапом навчання з застосуванням укладеної нами системи вправ на засвоєння виражальних можливостей дієслів ми познайомилися з учнями експериментального класу, поспостерігали за їхньою роботою на уроках української мови й читання, проаналізували виконання ними домашніх завдань, провели бесіди, які спонукали до вживання експресивно забарвленого мовлення, а також провели в обох класах – експериментальному й контрольному – письмову роботу з діагностувальною метою. Вона передбачала виконання таких завдань.

Зміст письмової роботи:

1. Прочитай текст.

На прив'яле листя, на присмажені трави й хліба тихо сіявся дрібний, холодний дощ. Тихо шуміла трава під берізками. Захлинаючись, ковтала воду суха земля. Пирскало й плюскотіло віття на деревах.

Вип'яли лани проти хмар широкі груди й заніміли. А хмара сіяла краплини щедро і довго (За С. Васильченком).

2. Яку емоцію викликав у тебе цей текст. Обведи букву, під якою її вказано :

- а) радості;
- б) смутку;
- в) захоплення;
- г) полегшення.

3. Запиши слова з тексту, які її тобі підказали.

4. Відшукай у тексті дієслова, вжиті в переносному значенні: _____

5. До підкреслених дієслів добери спершу синоніми, потім – антоніми:

6. Визнач час цих дієслів і запиши іменники, з яким вони пов'язані _____

Аналіз учнівських робіт, їх результати показали, що учні обох класів в основному на однаковому рівні засвоїли знання з розділу «Дієслово» в попередніх класах і володіють приблизно однаковими вміннями щодо визначення виражального потенціалу дієслівної лексики (див. *табл. 2.*). Це ми визначили за такими критеріями оцінювання завдань діагностувальної письмової роботи.

Високий рівень. Учень правильно окреслив основну емоцію тексту; правильно вказав слова, які її підказують; вміє розрізняти пряме й переносне значення дієслів; усвідомлює різницю між словами-синонімами й словами-антонімами та вміє добирати їх; вміє визначити час дієслова, усвідомлює зв'язки між дієсловом та іменником.

Середній рівень. Учень правильно визначив основну емоцію тексту; частково вказав слова, які допомогли йому це визначити; розуміє переносне значення слова, але не у всіх випадках правильно встановлює його; усвідомлює відмінності між дієсловами-синонімами й словами-антонімами, але може

помилитися в їх доборі; вміє визначити час дієслова та правильно встановлює зв'язки між дієсловом та іменником.

Низький рівень. Учень правильно визначив основну емоцію твору, але не зумів виділити слова, які допомогли йому це встановити; вказав не всі дієслова, вжиті у переносному значенні; слабо усвідомлює різницю між дієсловами-синонімами й словами-антонімами, не завжди правильно добирає їх; має правильне уявлення про час дієслова, але помиляється у встановленні зв'язків між ним та іменником.

Таблиця 2.

Результати констатувального етапу

Рівні Класи	Високий	Середній	Низький
Експериментальний	9 – 31%	14 – 48,3%	6 – 20,7%
Контрольний	8 – 28,6%	15 – 53,6%	5 – 17,8%

На формульовальному етапі нашого дослідження учні експериментального класу на уроках із вивчення дієслова, крім вправ і завдань підручника, виконували також завдання з укладеної нами системи вправ. Учні контрольного класу цих завдань не виконували. Після вивчення всіх тем із розділу про дієслово ми провели перевірювальну письмову роботу, яка передбачала визначення рівня засвоєння учнями виражальних можливостей дієслів, а не тільки засвоєння граматичних відомостей про дієслово як частину мови. Результати цього етапу фіксує *табл. 3*.

Зміст перевірювальної письмової роботи:

1. Прочитай текст.

Розкрилися грона пролісків, схожих на небесну блакить. Поодинці визирнули підсніжники. Між зеленими листочками загорілися жовтенькі зірочки гусячої цибульки.

Світло, тепло розбивають панцир на бруньках. Вже недалеко той час, коли оксамитовим серпанком молодого листячка відкриються розлогі крони кленів, лип і затінять нижній ярус лісу.

Проте наші ранньоквітучі рослини встигають до цього відцвісти
(В. Пархоменко)

2. Яким почуттям сповнений цей текст? _____

3. Запиши слова з тексту, які допомогли тобі його відчувати?

4. Відшукай у тексті дієслова, вжиті в переносному значенні, запиши їх

5. До дієслів *визирнути, загорітися* добери слова-синоніми й слова-антоніми

6. Випиши з тексту дієслова в три колонки:

Теперішній час

Минулий час

Майбутній час

Таблиця 3.

Результати контрольного етапу

Рівні Класи	Високий	Середній	Низький
Експериментальний	11 – 37,9%	13 – 44,9%	5 – 17,2%
Контрольний	8 – 28,6%	15 – 53,6%	5 – 17,8%

Результати оцінювання перевірювальної письмової роботи дають підстави виснувати, що в плані засвоєння виражальних можливостей дієслів учні експериментального класу мають суттєвіші здобутки, ніж учні

контрольного класу. А це своєю чергою слугує підтвердженням ефективності укладеної системи вправ, а також запропонованої в дослідженні методики опрацювання виражального потенціалу дієслова як частини мови, для якої актуальним є не тільки засвоєння граматичних особливостей дієслів, але й формування вмінь спостерігати за роллю дієслів у мовленні, усвідомлювати їхню значущість у вираженні думок про довкілля й у передачі почуттів, оцінок і ставлень особистості як до світу природи, так і людей, розвиток мовленнєво-комунікативних навичок учнів початкових класів, їх удосконалення й розбудова.

ВИСНОВКИ

Здійснене дослідження проблеми опанування молодшими школярами виражальних можливостей дієслова в контексті реалізації завдань змістової лінії «Досліджуємо мовні явища» дає підстави до таких висновків.

1. Орієнтація сучасної початкової мовної освіти на формування комунікативної компетентності молодшого школяра актуалізує в лінгводидактиці як науці, що вивчає зміст, форми, принципи, способи і засоби навчання мови, питання, пов'язані з поняттям комунікативної вправності особистості і тими елементами, які визначають її сутність. Комунікативну вправність визначено в дослідженні як складне й багатоаспектне утворення, засвідчене в структурі особистості такими компонентами, як знання, вміння й навички, серед яких чи не найсуттєвішими є мовленнєві. Мовленнєва вправність учня початкової школи передбачає сформованість у нього, поряд з іншими, і такої якості мовлення, як виразність, яка виявляє себе у вмінні ефективно послуговуватися виражальними можливостями одиниць і явищ мови, щоб активізувати не тільки думки співрозмовника, а і його оцінки, емоції, ставлення до предмета думки та до оточення.

2. У граматичній системі мови суттєва роль належить дієслову як центральному лексико-граматичному класові одиниць. Ця центральність зумовлена його основною позицією в реченні-висловленні – позицією присудка, який визначає кількість і якість інших членів речення, насамперед підмета й додатка. Відповідно дієслову властиві такі граматичні ознаки й категорії, якими не володіють слова інших частин мови, зокрема, іменники. Особливістю дієслів є й те, що вони наділені потужним виражальним потенціалом, що виявляє себе в багатій синоніміці дієслів, у їхній багатозначності й здатності вживатися в переносному значенні та вступати в антонімічні відношення і ставати осердям тропів і стилістичних фігур. Зазначеному сприяють широкі дериваційні можливості дієслівної лексики, що зумовлюють постання нових одиниць словника для передачі різноманітних

відтінків думки й для емоційно-експресивного забарвлення створюваних висловлень.

3. Щоб сформувати в учнів початкових класів уміння послуговуватися дієслівною лексикою як виразально-зображальним засобом учителеві необхідно забезпечити створення в освітньому процесі відповідних умов. У роботі виокремлено і схарактеризовано найактуальніші психологічні й педагогічні умови й представлено напрями їх впливу на виразність мовлення учнів початкових класів. Серед психологічних розглянуто: а) створення позитивної мотивації; б) розвиток уяви та образного мислення; в) зв'язок навчання з емоційною сферою дитини; серед педагогічних – а) врахування вікових і індивідуальних особливостей молодших школярів та б) діапазону їхнього пізнавального досвіду; в) застосування індивідуального підходу й г) ігрових технологій; г) систематичне використання правильного зразка; д) зв'язок із життєвим досвідом; е) активне використання дієслів у власному мовленні.

4. У контексті засвоєння виразальних можливостей дієслів ключовими аспектами й цілями змістової лінії «Досліджуємо мовні явища» визнано такі: 1) розбудова мовної свідомості молодшого школяра в напрямі розвитку уміння помічати дієслова в текстах та усвідомлювати їхню роль у висловленнях різного типу і стилю; 2) розвиток мовленнєвої компетентності: навчання точного, виразного й емоційно забарвленого мовлення через добір відповідного типу дієслівної лексики; 3) розвиток критичного мислення: аналіз значення, стилістичного забарвлення та доречності вживання дієслів у різних контекстах.

5. У дослідженні запропоновано систему вправ, орієнтовану на опанування виразального потенціалу дієслів. Її створено з урахуванням засад лінгвістики, психолінгвістики, лінгводидактики. У системі представлено вправи лексико-семантичного, граматичного, стилістичного, комунікативного рівнів із визначенням провідної мети кожного з них. Результати апробації цієї системи вправ у роботі з четвертокласниками засвідчили її ефективність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : Підручник. Київ : Видавничий центр «Академія», 2004. 344 с.
2. Бондаренко А. О. Дієслово. Інтегрований урок української мови та історії рідного краю в 4-му класі. *Початкове навчання та виховання: Науково-методичний журнал*. 2014. № 34–36. С. 85–88.
3. Борґ Дж. Мистецтво говорити. Таємниці ефективного спілкування / пер. з англ. Н. Лазаревич. Харків : Вид-во «Ранок» : «Фабула», 2019. 304с.
4. Варзацька Л. О. Рідна мова й мовлення. Розвивальне навчання в початкових класах : Монографія. Вид. 2-ге, доп., удосконалене. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2004. 312 с.
5. Васілевська В. В. Узагальнення знань про дієслово. Урок-подорож з української мови у 3-му класі. *Початкове навчання та виховання*. 2014. №(371). С. 60–63.
6. Вашуленко М. С. Методика навчання інтегрованого курсу «Українська мова» у 1–2 класах закладів загальної середньої освіти на засадах компетентнісного підходу : навч.-метод. посіб. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2019. 192с.
7. Вихованець І. У світі граматики. Київ : Радянська школа, 1987. 192 с.
8. Гальович І. І., Хома О. М. Лінгводидакти про методику вивчення дієслова. URL: http://dspace.msu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/3556/1/Lingvodidakty_about_method_of_studying_the_verb.pdf.
9. Гамза А. Методичні етапи формування текстотворчих умінь у процесі вивчення дієслова як основа розвитку зв'язного мовлення молодшого школяра. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2017. С. 132–135.
10. Гамза А. В. Формування у молодших школярів текстотворчих умінь у процесі вивчення дієслова. *Оновлення змісту, форм та методів навчання*

- і виховання в закладах освіти.* 2017. Вип. 15. С. 58–60. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ozfm_2017_15_21.
11. Гамза А. Формування текстотворчих умінь в учнів початкових класів у процесі вивчення дієслова: дис. ... к-та пед. наук; спеціальність : 13.00.02 – теорія та методика навчання (українська мова). Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2019. 221 с. URL: <https://surl.lu/vafwbk>.
12. Голубенко Т. Психолого-педагогічні умови активізації пізнавальної діяльності молодших школярів засобами інтегрованого навчання. *Наука. Освіта. Молодь.* 2021. Ч. 1. С. 76–78.
13. Державний стандарт початкової освіти. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF#Text>
14. Дубовик С. Г., Євтушенко Я. А. Організаційно-методичний супровід роботи вчителя з опрацювання розділу «частини мови» в початковій школі. *Молодий вчений.* 2023. № 4 (116). С. 82–87.
15. Задояна Л. Говорю як дихаю. Комунікативний кодекс. 2023. <https://ff.udpu.edu.ua/govoryu-yak-dyhayu-komunikatyvnyj-kodeks/>.
16. Карп'юк М. Комунікативна компетентність кваліфікованих фахівців. URL: <https://surl.li/bnrlrr>.
17. Крехно Т., Маркович О. Використання словників під час вивчення розділу «Дієслово» на уроках рідної мови в молодших класах. URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/970>.
18. Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. Педагогіка : Підручник. 3-тє вид., випр. Київ : Знання-Прес, 2008. 447 с.
19. Леонова Н. С. Мовно-комунікативна вправність учнів у вимірі компетентісно орієнтованого навчання. *Вивчаємо українську мову та літературу.* 2013. № 1. С. 2–7.
20. Луців С. Формування лексичної компетентності учнів початкової школи на уроках української мови під час вивчення дієслова. *Молодь і ринок.*

2025. № 3 (235). С. 65–69. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2025.326090>.

21. Любар О. О., Федоренко Д. Т. Історія педагогічної думки і освіти в Україні. Частина п'ята : В борні. Київ, 1999. 225 с.
22. Макаревич О.С. Мотивація як підґрунтя дій особистості. *Соціальна психологія*. 2006. № 2 (16). С. 134–141.
23. Матвійчук К. В. Формування високої мовленнєвої компетентності особистості як шлях до її успішної соціалізації. URL: <https://se54d9a9a4bb0d14b.jimcontent.com> name.
24. Методика навчання української мови в початковій школі : навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За наук. ред. М. С. Вашуленка. Київ : Літера ЛТД, 2011. 364 с.
25. Мороз В. В. Правопис закінчень дієслів 1-ї особи : урок української мови в 4-му класі. *Початкове навчання та виховання : Науково-методичний журнал*. 2015. № 4/5. С. 47.
26. Пентилюк М. Ділове спілкування та культура мовлення. Київ : Центр видавничої літератури, 2010. 224 с.
27. Пономарів О. Стилїстика української мови. 3-тє вид., перероб. і доповн. Тернопіль : Навчальна книга-Богдан, 2000. 248 с.
28. Пономарьова К. Українська мова та читання: Підручник для 2 класу ЗЗСО (у 2 частинах) : Частина І. Київ : УОЦ «Оріон», 2025.
29. Пономарьова К. Українська мова та читання: Підручник для 3 класу ЗЗСО (у 2 частинах) : Частина І // К. І. Пономарьова, Л. А. Гайова. Київ : УОЦ «Оріон», 2025. 160 с.
30. Пономарьова К. Українська мова та читання: Підручник для 2 класу ЗЗСО (у 2 частинах) : Частина І // К. І. Пономарьова, Л. А. Гайова. Київ : УОЦ «Оріон», 2021. 160 с.
31. Руденко Ю. А. Теоретико-методичні засади розвитку мовлення майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів як наукова

- категорія. *Наука і освіта*. 2015. № 8. С. 136–142. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2015_8_28.
32. Семенов О. Етнолінгвістична культура вчителя-словесника : навч.-метод. посіб. Київ, Глухів : РВГ ГДПУ, 2003. 108 с.
33. Скачкова В. О. Психолого-педагогічні умови формування особистості учнів початкових класів. *Педагогічна освіта : теорія і практика. Психологія. Педагогіка Pedagogical education : theory and practice. Psychology. Pedagogy*. Збірник наукових праць. 2019. № 32. С. 98–103.
34. Сосюк А. Методологічний аналіз змістових ліній Типової освітньої програми щодо процесу формування текстотворчих умінь в учнів початкових класів у процесі вивчення дієслова. *Acta Pedagogica Volynienses*. 2023. Вип. 3. С. 65–70. DOI: <https://doi.org/10.32782/apv/2023.3.10>.
35. Сосюк А. Лінгводидактичні аспекти формування текстотворчих умінь в учнів початкових класів у процесі вивчення дієслова. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 2025. № 218. С. 240–244. DOI: <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2025>.
36. Степаненко М., Степаненко Н. Реформування освіти і деякі нові підходи до вивчення української мови в школі. *Дивослово*. 1999. №9. С. 41–42.
37. Словник української мови: В 11 т. Київ : Наукова думка, 1970. Т. 1. 799 с.
38. Типова освітня програма, розроблена під керівництвом Савченко О. Я. 1–2 клас. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-1-4-klas/2022/08/15/Typova.osvitnya.prohrama.1-4/Typova.osvitnya.prohrama.1-2.Savchenko.pdf>.
39. Типова освітня програма, розроблена під керівництвом Савченко О. Я. 3–4 клас. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-1-4-klas/2022/08/15/Typova.osvitnya.prohrama.1-4/Typova.osvitnya.prohrama.3-4.pdf>.

[4.Savchenko.pdf.](#)

40. Типова освітня програма, розроблена під керівництвом Шияна Р. Б. 1–2 клас. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-1-4-klas/2022/08/15/Typova.osvitnya.prohrama.1-4/Typova.osvitnya.prohrama.1-2.Shyyan.pdf>.
41. Типова освітня програма, розроблена під керівництвом Шияна Р. Б. 3–4 клас. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-1-4-klas/2022/08/15/Typova.osvitnya.prohrama.1-4/Typova.osvitnya.prohrama.3-4.Shyyan.pdf>.
42. Титаренко М. Комунікація від нуля. Есеї для Мані [Текст] : есеї. Львів : Видавництво старого Лева, 2019. 273 с.
43. Торчинська Т. Лінгводидактичні та психолого-педагогічні засади засвоєння учнями молодшого шкільного віку виражальних засобів мови у текстах різних стилів. *Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи*. Збірник наукових праць. 2019. Вип. 2. С. 149–155.
44. Федурко М. Ю. Культура невербального спілкування як складник мовно-комунікативної компетентності вчителя початкової школи та його професійного зростання. *Innovations in education and science in the context of European integration*. Scientific monograph. Vol. 2. Riga, Latvia: “Batija Publishing”, 2025. P. 507–535. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-5570-48>.
45. Химинець В. Оновлення початкової ланки освіти в контексті євроінтеграційної політики України. *Учитель початкової школи*. 2018. № 9. С. 3–5.
46. Цоуфал Л. С. Комунікативна спрямованість у навчанні морфології в основній школі. *Філологічні студії*. Вип. 9. Ч. 2. С. 366–372.

47. Чепелюк Н. І. Збагачення словникового запасу учнів початкових класів дієслівними формами : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Одеса : Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К.Д.Ушинського. 2001. 20 с.
48. Шевчук Т., Ткачук О. Реалізація змістової лінії «Досліджуємо мовні явища» у процесі роботи з фразеологізмами в початковій школі. *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна*. 2022. Випуск 36. С. 187–196. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/pedagogics/article/view/11566/11940>.
49. Ястремська Н. В. Розвиток уяви в учнів перших і других класів. *Педагогічні науки*. 2016. Вип. 129. С. 271–272.